

Fig. 1. Søndersø kirkes indre før en gudstjeneste. Tegning af Peter Tom-Petersen 1886 (s. 2187). Efter Danmark i Skildringer og Billeder, 1887-90. – *Der Kirchenraum von Søndersø vor Beginn eines Gottesdienstes. Zeichnung von Peter Tom-Petersen 1886.*

KIRKERNE PÅ FANØ -

DEUTSCHES RESÜMEE S. 2209.

Den 17 kilometer lange ø er den nordligste af de tre Vadehavsoer ud for den sydlige del af Jylland: Fanø, Mandø og Rømø. Øen skilles fra fastlandet ved et halvanden kilometer bredt farvand, Grådybet, og består af flyvesandsdannelser, klitter og lavere strækninger. Langs østkysten er en smal strimmel marskland, langs vestkysten en bred forstrand, der i ældre tid var eneste farbare kørevej til Søndersø. Det opdyrkede land indskrænker sig til områderne omkring Nordby, Rindby og Søndersø. Øen har næppe haft nogen (større) bebyggelse i oldtiden, idet der ingen oldtidsminder er fundet. Den nævnes første gang i ølisten i kong Valdemars jordebog, omkring 1231, hvor det angives, at kongen og hans jægere havde et »hus«, hvor de kunne komme under tag.

En kirke på Fanø, formentlig beliggende i Rindby (se ndf.), nævnes første gang i kirkelisten i Ribe Oldemoder¹ ved midten af 1300'rne. Øen må da have udgjort ét sogn. Senest på reformationstiden og muligvis allerede i 1400'rne deltes den i to sogne, idet Søndersø udskiltes som et selvstændigt sogn med egen kirke. En fortegnelse fra 1538 over sognepræsternes indtægter nævner præstekaldene Fanø og Søndersø,² og af et kongebrev fra 1545 får man det indtryk, at øen da en tid – måske i flere generationer – havde haft to kirker. Ifølge brevet skulle de, som fiskede fra Fanø (Nordby), Søndersø og Mandø hver betale en afgift, »Vor Frue lod fisk« (se ndf.), til »samme Fanø, Søndersø og Mandø kirker«, sådan som det »altid har været udaf gammel tid«.³

Fig. 2. Udsnit af Johannes Mejers trykte kort over Vadehavsområdet 1649. Kortet gengiver forholdene, således som Johannes Mejer forestillede sig, at de havde taget sig ud i 1200'rne. Øerne er vist landfaste med Jylland. Øst for Fanø er afsat en ødekirke »S. Anna« (s. 2108). Fra *Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein*, 1652. – *Ausschnitt aus der von Johannes Mejer gedruckten Karte von dem Wattenmeergebiet 1649. Die Karte zeigt die Verhältnisse im 13. Jahrhundert so, wie Johannes Mejer sie sich vorstellte. Die Inseln werden dargestellt, als wären sie mit Jylland verbunden. Östlich der Insel Fanø ist eine öde Kirche »S. Anna« eingetragen. 1652.*

Det nordlige sogn (det nuværende Nordby) bevarede længe det oprindelige navn Fanø, og kirken omtaltes som Fanø kirke. I præsteindberetningen til Ole Worm, 1638, hedder det: »dette nordlige sogn bærer navnet på det hele (Fanø, Fanø kirke), fordi det er ældre, aneligere og tættere befolket end det sydlige«.⁴ Endnu på Videnskabernes selskabs kort 1804 (fig. 3) er Nordby kirke afsat som »Fanø kirke«. Hertil svarer, at udtrykket »fannik« stadig betegner en indbygger i Nordby, mens beboerne i Sønderho hedder »sønderhoner«.

De nuværende to kirker er opført henholdsvis 1782 (Sønderho) og 1786 (Nordby) efter at de forudgående kirker var revet ned. Sønderho kirke er rejst på forgængerens plads, mens Nordby kirke blev flyttet fra Rindby og knap to kilometer længere mod nord. Vi kender ikke alderen på de to gamle kirker; de var af teglsten i langhusform og synes i det mindste at række tilbage til 1500'rne.

Rindby, der altså rummede en kirke indtil 1786 og fortsat har bevaret sin kirkegård (s. 2146f.), må være øens oprindelige kirkested. Den kaldes i en regnskabsliste fra 1538 for Kirkeby,⁵ og her findes det største opdyrkede område,⁶ tilmed i en overkommelig afstand fra badenes anløbsplads ved den nuværende havn og færgeleje i Nordby.

†*S. Annæ kirke.* Den lokale tradition har imidlertid siden 1700'rne forklaret sognedannelsen som udskillelsen af to ligevægtige sogne fra et ældre sogn, hvis kirke, S. Annæ kirke, lå midt på øen. Nordbypræsten skrev o. 1776 i sin kaldsbog: »Man mener, at her i gamle dage har kun været en kirke for samtlige øens beboere, samme kaldtes S. Annæ kirke, og har ligget midt i landet på et sted, som kaldtes Annæ dal, hvor rudera (ruiner) af bygningen endnu kan findes. Men det er uvist, hvornår denne kirke er blevet nedbrudt og beboerne delt i to menigheder«.⁷ En lignende, næsten ordret fremstilling blev samme år givet af præsten i Sønderho, der slutter således: »Siden er den (S. Annæ kirke) formelst sandflugt blevet fordærvet, nedbrudt og flyttet og beboerne delte i tvende menigheder, da Nørby sogn flyttede kirken til nør, og Sønderho sogn sin kirke til sønder. Når dette skete har man ingen vis efterretning om«.⁸

Lokaliteten Annæ dal kendes i dag som Annesdal Bjerg, en 21 m høj klit i Fanø klitplantage i skellet mellem de to sogne. Stedet ligger ca. en halv kilometer fra Vadehavet ved bugten Albuen. Kartografen Johannes Mejer gengiver stedet på tre af sine håndtegnede kort, fra ca. 1650-55.⁹ På et trykt kort (fig. 2), dateret 1649,¹⁰ er et »S. Anna« med signaturen ødekirke angivet ude i Vadehavet øst for Albuen. For samtlige kort gælder, at de er en del af Johannes Me-

Fig. 3. Fanø omkring 1800. Nordby kirke, der 1786 flyttedes fra det gamle kirkested i Rindby, benævnes her stadig Fanø kirke; selve skipperbyen Nordby er afsat som Odden. Sønnerho, hvis kirke blev nybygget 1782, ligger på øens østside i læ af sydspidsen. Det store uopdyrkede område mellem Rindby og Sønnerho ligger hen som heder og klitter. I Vadehavet mellem Fanø og fastlandet udmunder de tre vandrige åer: Sneum å, Kongeåen og Ribe å (Nips å). Udsnit af Videnskabernes Selskabs kort 1804. – *Die Insel Fanø um 1800. Die Kirche von Nordby, die 1786 von dem alten Kirchdorf in Rindby verlegt wurde, wird hier noch die Kirche von Fanø genannt. Der eigentliche Schifferort Nordby ist als Odden eingetragen. Sønnerho, dessen Kirche 1782 neugebaut wurde, liegt auf der Ostseite der Insel geschützt von der Südspitze. Das grosse unbebaute Gebiet zwischen Rindby und Sønnerho liegt brach als Heide und Dünenlandschaft. Zwischen Fanø und dem Festland münden die drei wasserreichen Flüsse ins Wattenmeer aus: Sneum å, Kongeåen und Ribe å (Nips å).* Ausschnitt aus der Karte der Gesellschaft der Wissenschaften, 1804.

jers historiske kortarbejder, hvortil der i almindelighed ikke fæstnes lid.¹¹

Fanøs historiker, Niels Møller Kromann, sluttede sig til den lokale tradition og identificerede Johannes Mejers oplysninger om en S. Annæ kirke med omtalen af en kirke på Fanø o. 1350. Kromann har ikke selv set stedet, men – skriver han – det skal have kunnet udpeges indtil anlæggelsen af statsplantagen o. 1900.¹²

Som nævnt ovenfor er det rimeligt at pege på Rindby som Fanøs gamle kirkested, men hermed er det ikke udelukket, at der har ligget en

kirke eller måske mere sandsynligt et kapel i nærheden af Albuen. Det sent indførte navn Anna antyder, at kapellet må være kommet til i senmiddelalderen, vel i 1400'rne, og det kan da tænkes at være et kapel – måske af midlertidig karakter – i tilslutning til en senere nedlagt bebyggelse ved Albuen på øens østkyst. Ifølge den ovennævnte regnskabsliste fra 1538¹³ var der 21 afgiftspligtige mænd i Sønnerho sogn, hvoraf de ti var hjemmehørende i »Albo«, dvs. Albuen.¹⁴

Fanø var fra gammel tid kongens ejendom og hørte under Ribe ladegård. 1741 solgte kronen

Fig. 4. Julius Exner: »Indledning til en dåbshandling på Fanø« (Sønderho kirke), 1881-82 (s. 2186). Efter Små Kunstbøger, 1910. – Julius Exner: »Einleitung einer Taufhandlung auf Fanø« (Sønderho Kirche), 1881-82.

øen og kirkerne til øens beboerne med forpligtelsen til fortsat at holde kirkerne vedlige.¹⁵

Kirkernes økonomi var i ældre tid i almindelighed ret ringe¹⁶ og adskilte sig fra landsognene inde i landet ved, at der ikke betaltes korntiende, men kun en ubetydelig kvægtiende. Fra senmiddelalderen kendes en *afgift af fiskefangsten*, kaldet »Vor Frue lod«, der betaltes til kirkernes vedligeholdelse.¹⁷ Denne naturalieafgift var o. 1600 afløst af penge, der betaltes af både »indlændinge og udlændinge«, altså også af fremmede skibe. Ifølge Varde syssels kirkestol 1608¹⁸ modtog Fanø kirke (dvs. Nordby kirke) en daler af hver »line-evert« (et fartøj, hvorfra man med kroge fiskede hvidling og torsk) og 3 mark af hver »garn-evert« (et fartøj, som fangede rødspætter). Foruden denne afgift og kvægtienden

ejede kirken nogle engstykker i Hillerup og Jested på hver side af Kongeåen, i Farup og Vilslev sogne. I Sønderho var bådafgifterne de samme, men her havde man ingen græsgange på fastlandet.

Afgifter på fiskefartøjer og på skibe blev fortsat opkrævet i 1700'erne. Stiftamtmanden approberede 1745 et sæt graduerede afgifter, der tog hensyn til bådenes størrelse. Herudover skulle de, der gik til alters, årligt betale en skilling, dog ikke de fattige.¹⁹ Ifølge kaldsbogen i Nordby, o. 1776, kunne kirken afkræve 4 danske mark af hvert fremmed skib, som lå vinteren over i havnen.⁷

Afgørende for kirkernes økonomi blev fra 1600'erne en *afgift på stolestaderne*, hvortil kom en mindre betaling for begravelse. Provstiskriveren

indstævnedes 1683 beboerne i begge sogne for påstået restance med stolestadepengene. Beboerne indvendte, at staderne fra arilds tid havde tilhørt deres »stavne og væringer«, og selvom nogle af dem skulle have lovet at give noget til kirken, så var der ingen faste regler herom; de ville dog gerne efter evne give et bidrag til kirkernes vedligeholdelse. Seks år senere, 1689, indkaldte skriveren igen restanterne for retten, og krævede nu, at tolv af de bedste mænd i Nordby og seks af de bedste i Sønderho skulle have ansvaret for inddrivelsen af beløbene. Samtidig blev det oplyst, at der i begge sogne fandtes »inderster, husfolk, ledige karle og kvinder«, som lod sig betjene med alterets sakramente uden at give noget til kirken.²⁰

Stolestadeafgifterne var betydningsfulde for større istandsættelser og byggearbejder og var med til at finansiere de nye kirker 1782 og 1786, da en betragtelig del af udgifterne blev lignet på stolestaderne. Nordbypræsten skrev o. 1776 i kaldsbogen: »Stolestaderne ejes ikke af kirken, men er solgt til beboerne, som ejer dem til evindeligt arv og eje. Ved dødsfald giver den nye ejer af sædet en kendelse til kirken, højst en mark, for at få sit navn indskrevet i kirkeværgernes bog. Ved reparation af kirken udredes omkostningerne efter staderne, så enhver betaler af sine stolek.⁷ – At leje et stolestade blev dermed ikke blot en ret, men også en pligt, som påhvilede alle voksne over 16 år. Der blev udarbejdet omfattende registre over stolestaderne (jfr. s. 2149, fig. 4) forud for nybyggeriet i 1780'erne, hvor det var en forudsætning, at der var et sæde til rådighed for samtlige voksne, dvs. over 700 personer i hver af de to sogne.²¹

Kirkebygningernes fornyelse i henholdsvis 1782 og 1786 har nær sammenhæng med befolkningstilvæksten og de stigende konjunkturer. Nordby og Sønderho ændrede sig i løbet af 1700'erne fra relativt små fiskelejer til driftige skipperbyer med skibe i inden- og udenlandsk fart.²² De rummelige kirker står som monumenter over den første store sejskabsperiode i årene før Englandskrigene, den såkaldte »sølvalder« (øens »guldalder« faldt i sidste halvdel af 1800'erne). Et næsten symbolsk udtryk var flyt-

ningen af Nordby kirke fra landbrugsområdet i Rindby nærmere havnen i Nordby.

De nye kirker er store rektangulære langhuse, hvis *grundplaner* afspejler de forudgående, mindre bygninger. Disse havde i tidens løb fået samme form ved tilføjelsen af »kviste« på nord-siden. Denne særlige kirketype, der med en vis ret kunne kaldes en Vadehavskirke, kan endnu ses på Rømø (jfr. DK. Sjyll. s. 1419-42), hvis kirke modsat Nordby og Sønderho ikke blev nybygget.

¹ Jfr. s. 1020f. Kirken var takseret til en afgift på 4 skilling sølv.

² RA. Ribe bisp. Register på sognepræsternes ejendom og rente udi Varde syssel 1538, s. 82-83.

³ Danske Magasin, 4. rk., I, s. 110.

⁴ Præsteindberetninger til Ole Worm, udg. af Frank Jørgensen, I, 1970, s. 249-52.

⁵ En bevaret liste for 1538 i Riberhus lensregnskaber (RA. Reg. 108 A) opregner på Fanø i alt fire lokaliteter med navnene på de mænd, som skulle betale afgift: Nordby 13, Kirkeby 9, Sønderho 11 og Albo 10. Af sammenhængen fremgår det, at Kirkeby ligger i Nordby sogn og må være identisk med det nuværende Rindby.

⁶ H. Meesenburg m. fl.: Fanø – bebyggelse og landskaber, Bygd, Esbjerg, 1977.

⁷ Liber daticus for Nordby o. 1776ff. Ved embedet.

⁸ Liber daticus for Sønderho o. 1776ff. Ved embedet.

⁹ Jfr. N. E. Nørlund: Johannes Mejers kort over det danske rige, bd. 2, 1947. Stedet benævnes henholdsvis »S. Anne(n)berg« (planche 39), »S. Ann.« (planche 42) og »S. Annen« (planche 43). -

¹⁰ Gengivet i Neue Landesbeschreibung der zwey Hertzogthümer Schleswich und Holstein, 1652. -

¹¹ Jfr. P. Lauridsen: Kartografen Johannes Mejer, Historisk Tidsskrift, 6. rk., I, 1887, s. 337ff. – Johannes Mejer tager udgangspunkt i fantastiske fortællinger, at Vesterhavsoerne engang skulle have været sammenhængende og landfaste med Jylland. Hans historiske kortarbejder o. 1650 er et forsøg på at vise Varderne langs Nordslesvigs kyst o. 1240. Her anbringer han en mængde navne på byer, kirker og kapeller, der senere skal være gået under. Man finder her foruden S. Annæ kirke bl.a. en ødekirke, Geistrup, på Peter Mejers sand i havet syd for Sønderho, en kirke kaldet Legstrup på Kjeldsandet mellem Sønderho og fastlandet, en Catrinekirke på Mandø flage og flere andre kirker omkring Mandø. Selvom vadekortets troværdighed er afvist, fortæller man mand og mand imellem stadig om de store landstrækninger med de

mange kirker, som havet har taget, i Sønderho således sagnet om kirkeklokken, der skulle være fisket op af havet vest for Mandø og stamme fra en undergået kirke. -

¹² N. M. Kromann: Fanøs Historie, I, Esbjerg 1933, s. 18-19. -

¹³ RA. Reg. 108 A. -

¹⁴ Jfr. H. K. Kristensen: Gamle sydvestjyske fiskelejer, Varde 1965, s. 113. -

¹⁵ N. M. Kromann: Fanøs Historie, I, Esbjerg 1933, s. 27-45. -

¹⁶ Også præsternes indtægter var beskedne. Kaldet i Sønderho var 1632 sammen med Mandø, Rømø og Lønne så ringe, at det ikke kunne underholde en præst. Jfr. Kane. Brevb. 23. april 1632. -

¹⁷ Danske Magasin, 4. rk., I, s. 110. - H. K. Kristensen (note 14, s. 42) forklarer en lod fisk som en mandspart af hvert fartøj en dag om året. Vor Frue -

lod er en afgift af forårsfiskeriet på Vor Frue dag, den 25. marts.

¹⁸ H. K. Kristensen: Varde Syssels Kirkestol, i Årb-Ribe X, 1940, s. 116.

¹⁹ N. M. Kromann: Fanøs Historie, Bd. II, Esbjerg 1934, s. 424f.

²⁰ N. M. Kromann: Fanøs Historie, bd. II, Esbjerg 1934, s. 421.

²¹ Manglen på tiendeindtægter medførte, at flere udgifter og pligter blev pålagt de enkelte. I Sønderho skulle hver af sognemændene således vedligeholde 2 alen af det plankeværk, der omgav kirkegården, se s. 2153. -

²² Jfr. Morten Hahn-Pedersen: Fanø i sejskibstiden, Esbjerg 1989, og Niels Frederiksen: Sønderho. En skipperby i Vadehavet, Esbjerg 1989. -

Redaktion ved Niels Jørgen Poulsen 1990.